

УДК 811.111 : [81'42]

Морозова О.І.

докт. філол. наук

ДИСКУРС ЯК КОГНІТИВНО-КОМУНІКАТИВНА ПОДІЯ

Кафедра англійської філології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті систематизовано лінгвістичні підходи до визначення змісту терміну «дискурс» відповідно до розуміння природи контексту, якій може бути вербальним, ситуаційним або культурним. Ситуаційний контекст може вивчатися у статиці або динаміці, як конкретний або типовий. При статичному розумінні дискурс концептуалізується як дискретний об'єкт, що є результатом розумово-комунікативної діяльності людини, а при діяльнісному тлумаченні – як когнітивно-комунікативна подія, інтеракційний процес. В останньому випадку у фокусі уваги опиняються стратегії, ефекти тощо, а дискурсна взаємодія суб'єктів структурується за допомогою моделей ризоморфного типу.

Ключові слова: дискурс, подія, контекст, модель, ризома, ситуація

Морозова Е.И. Дискурс как когнитивно-коммуникативное событие. В статье систематизированы лингвистические подходы к определению содержания термина «дискурс» в соответствии с пониманием природы контекста, который может быть вербальным, ситуативным или культурным. Ситуативный контекст может изучаться в статике или динамике, как конкретный или типовой. При статическом понимании дискурс концептуализируется как дискретный объект, представляющий собой результат мыслекоммуникативной деятельности человека, а при деятельностной трактовке – как когнитивно-коммуникативное событие, интерактивный процесс. В последнем случае в фокусе внимания оказываются стратегии, эффекты и т.п., а дискурсное взаимодействие субъектов структурируется при помощи моделей ризоморфного типа.

Ключевые слова: дискурс, событие, контекст, модель, ризома, ситуация

Morozova O.I. Discourse as a Cognitive-Communicative Event. This article systematizes linguistic approaches to defining the content of the term “discourse” according to the understanding of the nature of the context, which can be verbal, situational, or cultural. The situational context can be considered in statics or dynamics, as a token or a type. When viewed in the static perspective, discourse is conceptualized as a discrete object which is a result of the cognitive-communicative activity of a person; when treated dynamically, it presents itself as a cognitive-communicative event, an interactive process. In such case strategies, effects, etc. come into the focus; the discourse interaction of the subjects is structured with the help of rhizomorphous models.

Key words: discourse, event, context, model, rhizome, situation

Термін «дискурс» не піддається простому визначенню: як зауважує Т. А. ван Дейк, з'ясування його змісту потребує складних теорій і навіть

цілих дисциплін [7, 4]. Це спричинено тим, що поняття дискурсу належить до числа світоглядних; відтак, розкриття його змісту в усій повноті передбачає збагнення природи людської свідомості, особистості, суспільної діяльності.

У сучасній лінгвістиці термін «дискурс» має цілий спектр значень, що варіюють від сумісних до взаємовиключних. Недаром найбільш цитоване лінгвістами визначення дискурсу як «мовлення, зануреного у життя» [1, 137], є метафоричним, що надає широкий простір для інтерпретації. Через обмеження у кількості цитованих джерел ми не можемо детально зупинитися на цьому питанні; відтак, рекомендуємо читачам звернутися до наукових праць останніх років, де наводиться огляд тлумачень змісту терміну «дискурс» [2, 10-14; 3].

Метою статті є систематизація мовознавчих підходів до визначення дискурсу відповідно до розуміння природи «фону», частиною якого є мовлення. Таке формулювання дослідницької проблеми є актуальним у контексті сучасного мовознавства, що вивчає свої об'єкти з урахуванням впливу їхнього оточення, до якого належать, насамперед, суб'єкти мовлення, мислення, соціальної дії. Об'єкт аналізу може бути визначений як ситуаційні детермінанти здійснюваної за посередництвом природної мови когнітивно-комунікативної діяльності людини.

До термінологічного апарату лінгвістики термін «дискурс» увійшов на початку 50-х р.р. ХХ ст. у значенні «будь-який фрагмент мови, довший, аніж одне речення, що має певну форму організації зв'язності та єдності» [10, 2] (пор.: «мовна одиниця найбільшого, потенційно не обмеженого обсягу», «ієрархічний рівень, що є вищим за речення» [15, 1]). Це – структуралістське за своєю суттю – тлумачення дискурсу базується на поширеному у той час вузькому розумінні контексту як вербального середовища функціонування мовних знаків, на позначення якого також застосовуються терміни «лінгвальний / лінгвістичний / внутрішній контекст» та «ко-текст». Очевидно, однак, що цьому розумінню дискурсу цілком відповідає термін «текст». Цікаво, що у німецькомовному перекладі програмної статті З. Харріса, з якою

пов'язують уведення в лінгвістичний вжиток терміну «дискурс», замість терміну «дискурсний аналіз» (discourse analysis) було застосовано саме термін «аналіз тексту» (Textanalyse) [11].

В останній третині ХХ ст. зміст терміну «контекст» зазнав розширення і став вживатися на позначення семіотичного простору, різноманітні аспекти якого впливають на продукування та розуміння мовлення. На позначення цього різновиду контексту застосовуються терміни «екстралінгвальний / екстралінгвістичний / зовнішній / ситуаційний контекст», або «ситуація». Відповідно до цих перетворень змінилося і розуміння природи дискурсу, який став трактуватися як мовлення, вписане у ситуаційний контекст.

У цьому широкому розумінні термін «контекст» не є однозначним. Так, він може розглядатися як безпосередня ситуація спілкування (комунікативна/ мовленнева ситуація) або як соціополітична та історична ситуація / суспільна практика / культурний контекст; ситуація може розумітися як окремо взята (актуальна) або як тип; нарешті, ситуаційний контекст може аналізуватися у статичності або у динаміці.

Ці способи тлумачення контексту є різними дослідницькими «проекціями», можливими ракурсами розгляду того самого об'єкта – мовлення у ситуаційному контексті. Оскільки деякі з цих проекцій «зняті» з об'єкта за різними принципами, то усі відповідні дані не можуть бути механістично поєднані в єдиній концептуальній площині. Розглянемо, які відношення пов'язують ці дефініції ситуації і на цій підставі визначимо їхню «сумісність».

Ситуація спілкування перебуває у партитивних відношеннях із соціальною ситуацією, тобто вона охоплюється останньою, є її елементом; отже, ці різновиди є одноплановими, сумісними.

Ситуація спілкування може бути актуальною / конкретною або типовою. Ці різновиди пов'язані ієрархічними відношеннями: типова ситуація містить характерні ознаки конкретних ситуацій, тобто є сутністю суперординатного рівня стосовно останніх.

Статична та динамічна проекції ситуації також різняться між собою: ситуація у статисти подібна до фотознімку, що фіксує певний момент у розвитку подій, тоді як у динаміці вона схожа на кінофільм, що відображає події, що відбуваються протягом певного відтинку часу.

Як суспільна практика дискурс тлумачиться у критичних дискурсних дослідженнях – саме цей термін пропонує Т. А. ван Дейк замість поширеного сьогодні терміну «критичний дискурс-аналіз» на тій підставі, що тут йдеться не про метод, а про царину наукової практики, міждисциплінарний проект, що охоплює низку гуманітарних і суспільних наук [8, 2]. Оскільки мовознавчі розвідки дискурсу обмежуються ситуаціями «малого обсягу» – комунікативними, то зосередимо увагу саме на них, встановивши співвідношення конкретності / типовості та статичності / динаміки.

При статичному розумінні дискурс концептуалізується як автономний (чітко виокремлюваний) об'єкт – текст або висловлення, які являють собою результат комунікативної діяльності, усної або письмової, а сам термін вживається як обчислюваний іменник. Таке розуміння природи дискурсу було панівним у 70-80-ті р.р. ХХ ст., коли були розроблені статичні моделі ситуації, які сьогодні вважаються «класикою» [5, 35-36; 9, 117-120; 12, 60-65]. Відмітною рисою цього підходу є те, що суб'єкт, який сприймає ситуацію, вважається «універсальним» – абстрактним, позбавленим будь-яких особистісних рис.

У фокусі уваги науковців, які досліджують дискурс із позицій статичного підходу, може перебувати корелятивна залежність між текстуальними та контекстними характеристиками конкретних ситуацій (спосіб говоріння в актуальній ситуації – наприклад, расистський, ліберальний, консервативний, глобалізаційний дискурс) або спільні риси сукупності контекстуалізованих текстів або висловлень (звичайний спосіб говоріння у типовій ситуації). Лінгвістичні описи дискурсу в цьому ключі передбачають надання відповіді на такі запитання: «чий дискурс?» (наприклад, Євросоюзу, чоловіків, жінок, Джорджа Буша, Хіларі Клінтон),

«дискурс про що?» (наприклад, безробіття, расизм), «дискурс в якій сфері?» (наприклад, повсякденного спілкування, інституційний, політичний, маркетингу, медіа-дискурс, академічний дискурс), «який дискурс?» (наприклад, усний, письмовий, візуальний). Типологічні описи дискурсів (тут доцільніше говорити саме про дискурси – як дискретні об'єкти) є вельми численними та різноманітними. У цьому тлумаченні поняття дискурсу зближується з поняттям реєстру.

При розгляді з позицій діяльнісного підходу дискурс розуміється як процес, комунікативна подія, здійснювана за посередництвом природної мови соціальна взаємодія комунікантів. При такому тлумаченні термін «дискурс» вживається як необчислюваний іменник. Ознакою діяльнісного підходу є те, що суб'єкт сприйняття ситуації (інтерпретатор, концептуалізатор) є активним учасником, залученим до ситуації: характер сприйняття ситуації залежить від особистості того, хто її сприймає; іншими словами, суб'єкт визначає ситуацію, осмислюючи своє місце у ній.

Зусилля прибічників діяльнісного підходу до вивчення дискурсу скеровані на виявленні особливостей комунікативного процесу. При цьому, на відміну від статичного підходу, у фокусі їхньої уваги опиняється фігура слухача, інтерпретатора, оскільки саме від його творчої активності залежить перебіг комунікації. Мовець та слухач, які є основними учасниками ситуації, постійно міняються ролями у плинному дискурсі, отже, має сенс говорити про «поточного мовця / слухача»; але цей термін є надто незвичним, і тому ми обмежимося зауваженням, що надалі, застосовуючи терміни «мовець» та «слухач», матимемо на увазі саме «поточного мовця / слухача». Однак ролі учасників дискурсної взаємодії можуть бути й більш сталими: вони називаються соціальними.

Комунікація й інтеракція є соціальними за своєю суттю, але їх пояснення потребує когнітивного обґрунтування, оскільки комунікативна взаємодія передбачає наявність фонду спільного знання комунікантів. Це стосується як конкретної комунікативної події, так і типової. З когнітивних

позицій комунікація може бути витлумачена як узгодження поглядів комунікантів на світ шляхом обміну вербальними повідомленнями. Образно кажучи, це створення “об’єктива”, крізь який комуніканти разом дивляться на світ [13, 145]. Те, що опиняється у фокусі їхньої уваги, є референтною ситуацією, а те, що перебуває за межами “об’єктива” – комунікативною. Референтна ситуація представлена у висловленні експліцитно, а комунікативна ситуація – імпліцитно, виявляючись у відборі мовних засобів і впливаючи на нього.

Оскільки сама комунікація також є феноменом дійсності, то “об’єктив” може бути наведений і на той чи інший аспект комунікативної взаємодії, що є особливим різновидом фокусування уваги комунікантів [там само, 144]. Це є підставою для розмежування таких різновидів референтної ситуації, як предметна та метакомунікативна. Останній різновид референтної ситуації є важливим джерелом відомостей щодо особливостей перебігу комунікативної взаємодії, тоді як перший різновид референтної ситуації несе відповідну інформацію у значно меншому обсязі.

Комунікативна ситуація визначається, насамперед, тим, що мовець (Я) та слухач (ТИ), які перебувають в певному місці (ТУТ) та часі (ЗАРАЗ), пов’язані комунікативними відношеннями, тобто обмінюються повідомленнями. Сукупність цих елементів комунікації – мовленнєвої події (висловлювання), мовця, слухача та безпосередніх обставин їх взаємодії (місця та часу) – у когнітивній лінгвістиці позначається терміном «*грунт*» (ground) [14, 145], а процес співвіднесення змісту мовної одиниці з чотирма ключовими координатами комунікативної ситуації (Я – ТИ – ТУТ – ЗАРАЗ), що його здійснює інтерпретатор, – «*грунтуванням*» (grounding) [4, xi]. Очевидно, що за своїм змістом термін «*грунт*» є еквівалентом терміна «комунікативна ситуація», але при цьому несе на собі відбиток «когнітивної ідеології». Своєю чергою, «*грунтування*» – це традиційна «предикативність» у розширеному тлумаченні, адже лінгвісти когнітивного спрямування

вважають, що здібність «грунтуватися» притаманна не тільки предикативним одиницям, але й словосполученням та словам.

Метафора «об'єктива» дозволяє співвіднести статичний та діяльнісний підходи до вивчення дискурсу. При статичному розумінні ситуації «об'єктив» нерухомий: він чітко фіксує «рамку» (предметну ситуацію, співвідносну з інформаційним змістом повідомлення), а при діяльнісному підході він перебуває у постійному русі: певні елементи, які щойно були у фокусі уваги, опиняються поза межами «об'єктива», постійно з'являються нові. Це зумовлює вибір способів модулювання дискурсу: при статичному підході – це фреймова структура, а при діяльнісному – ризоморфна [6]. До пояснення змісту поняття ризоми Ж.Дельоз і Ф.Гваттарі залучають метафору кореня. Системі-кореню, що є лінійною, зорганізованою навколо стрижня, вони протиставляють систему-кореневище [там само, 5]. Розвиток стрижневого кореню є детермінованим, передбачуваним, а кореневище може розвиватися куди завгодно та утворювати будь-які конфігурації. Ця випадковість несе у собі плюралістичну ідею множинності становлення.

Підведемо основні підсумки вищевикладеному шляхом експлікації відмінностей між статичним та діяльнісним підходами до розгляду ситуаційного контексту, що відіграє визначну роль у розумінні природи дискурсу. По-перше, при статичному підході увага дослідника фокусується на результаті здійснюваної за допомогою природної мови розумово-комунікативної діяльності (тобто метою дослідження є дати відповідь на запитання «що?»), а при діяльнісному підході – на самому процесі (тобто дослідницьке зусилля зосереджене на питанні «як?»). Відповідно при статичному підході вивчаються такі об'єкти, як ознаки, структура тощо, а при діяльнісному – стратегії, ефекти тощо. Різні методологічні настанови зумовлюють доцільність використання різних моделей ситуації – фреймових та ризоморфних відповідно.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. — М. : Сов. энциклоп., 1990. — С. 136—137.
2. Григорьева В. С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты / В.С. Григорьева. — Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. — 288 с.
3. Русакова О.Ф. Современные теории дискурса: опыт классификаций / О.Ф.Русакова // Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ. — Екатеринбург: Издательский Дом «Дискурс-Пи», 2006. — С. 10—28.
4. Brisard F. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference / F. Brisard // Grounding: The Epistemic of Deixis and Reference. — Berlin, N.Y.: Mouton de Gruyter, 2002. — P. xi—xvi.
5. Brown P., Fraser C. Speech as a marker of situation / P. Brown, C. Fraser // Social Markers in Speech. — Cambridge : CUP, 1979. — P. 33—62.
6. Deleuze G., Guattari F. A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia: Transl. by B.Massumi. — Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987. — 610 p.
7. Dijk T.A., van. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach / T. A. van Dijk. — New York : Cambridge University Press, 2008. — 267 p.
8. Dijk T.A., van. Introduction: Discourse and Domination / T. A. van Dijk // Dijk T.A., van Discourse and Power. — N.Y.: Palgrave Macmillan, 2008. — P. 1—26.
9. Halliday M.A.K. Language as Social Semiotic : The Social Interpretation of Language and Meaning / M. A.K. Halliday. — L. : Arnold, 1978. — 260 p.
10. Harris Z.S. Discourse Analysis / Z.S.Harris // Language. — 1952. — Vol. 28, No1. — P. 1—30.
11. Harris Z.S. Textanalyse / Z. S. Harris // Beschreibungsmethoden des amerikanischen Strukturalismus / Ed. E. Bense, P. Eisenberg, H. Haberland. — München: Hueber, 1975. — S. 261—298.
12. Hymes D. Models of the interaction of language and social life / D. Hymes // Directions in Sociolinguistics : The Ethnography of Communication. — N.Y. : Holt, Rinehart and Winston, 1972. — P. 35—71.

13. Langacker R. W. A usage-based model / R. W. *Langacker* // Topics in Cognitive Linguistics. — Amsterdam: Benjamins, 1988. — P. 127—161.
14. Langacker R. W. Discourse in cognitive grammar / R. W. *Langacker* // Cognitive Linguistics. — 2001. — Vol. 12, №2. — P. 143—188.
15. Stubbs M. Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language / M. Stubbs. — Chicago: University of Chicago Press, 1983. — 272 p.

Адреса електронної пошти: elena.i.morozova@gmail.com